

Остаточних підсумків потерпілих і жертв у ході військово-політичних дій акції «Вісла», на переконання багатьох сучасних істориків, не зроблено до цього часу. Львівський історик Ю. Сливка вважає, що «внаслідок акції «Вісла» із споконвічного українського краю було виселено на так звані «землі одзискане» понад 36 тисяч українських родин, що становило за різними підрахунками від 145 до 150 тисяч осіб». Ніяким міролом не можна обрахувати людських утрат, моральної дискримінації українців на місцях поневірянь депортованих українців упродовж довгих років, а також безповоротно знищену багату та унікальну матеріальну й духовну культуру українців, на долю яких випали важкі випробування в роки Другої світової війни та після її завершення.

*Список використаних джерел та літератури*

1. Ярош Б. Політичні аспекти акції «Вісла» / Б. Ярош // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : зб. наук. пр. / упоряд. М. М. Кучерепа, Н. Г. Сташенко ; за заг. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк : [б. в.], 2008. – С. 215–220.
2. Макар В. Акція «Вісла» й остаточне розв'язання української проблеми Холмщини та Підляшшя / В. Макар // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : зб. наук. пр. / упоряд. М. М. Кучерепа, Н. Г. Сташенко ; за заг. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2008. – С. 221–228.
3. Drozd R. I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. W walce o tożsamość : dokumenty i materiały / R. Drozd, I. Hałagida. – Warszawa, 1999. – 312 s.
4. Miśło E. Akcja «Wisła» : dokumenty / E. Miśło. – Warszawa, 1993. – 214 s.
5. Акція «Вісла» : документи / упор. і ред. Є. Місило. – Львів ; Нью-Йорк : [б. в.], 1997. – 234 с.
6. Шлях перемоги. – 1995. – 16 груд.
7. Шлях перемоги. – 1995. – 4 берез.
8. Українська діаспора. – Київ ; Чикаго : [б. в.], 1993. – № 3.

*Йосип Надольський*

## **Примусові переселення населення західноукраїнських земель у 1940–1951 рр.: археографічний аспект**

У статті висвітлено робота вчених з видання архівних документів, спогадів, що розкривають питання проведення на західноукраїнських землях у 1940–1951 рр. операцій із примусового виселення населення. Проаналізовано збірники документів з названої проблеми, які були надруковані в Україні, Росії й Польщі в останні десятиріччя.

**Ключові слова:** депортації, західноукраїнські землі, архівні документи, спогади, збірники документів.

**Надольський Йосиф. Принудительные переселения населения западноукраинских земель в 1940–1951 гг.: археографический аспект.** В статье освещается работа ученых с издания архивных документов, воспоминаний, раскрывающих вопросы проведения на западноукраинских землях в 1940–1951 гг. операций по принудительному переселению населения. Анализируются сборники документов с указанной проблемы, изданные в Украине, России, Польше в последние десятилетия.

**Ключевые слова:** депортации, западноукраинские земли, архивные документы, воспоминания, сборники документов.

**Nadolskij Iosyp. The Forced Relocation of the Population of the Western Ukrainian Regions in 1940–1951: Archeographic Aspect.** The article reveals the work of scientists with the publication of archival documents, memoirs, revealing issues of the Western Ukrainian regions in the 1940–1951 years, operations on the forced relocation of the population. The collections of documents with this problem, published in Ukraine, Russia and Poland in the last decade are analyzed.

**Key words:** deportation, western Ukraine regions, archival documents, memoirs, collections of documents.

Важливим напрямом дослідження історичних процесів, які розгорнулися на західноукраїнських землях із початком Другої світової війни, проведенням у регіоні політики радянізації, стала археографічна робота, підготовка до друку збірників документів, які тривалий час залишалися недоступ-

ними дослідникам. Видання таких матеріалів істотно активізувало наукову роботу, створивши документальне підґрунтя для вивчення раніше заборонених тем. Уміщені у низці документальних збірок архівні документи, спогади розкривають й окремі аспекти реалізації на західноукраїнських землях сталінської депортаційної політики, проведення операцій із примусового виселення мешканців приєднаних до УРСР у вересні 1939 р. територій.

Так, документи, матеріали, спогади про репресії та масові переміщення населення під час встановлення в Західній Україні тоталітарного режиму, у період Другої світової війни й у перше повоєнне десятиліття додав до тексту монографії «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953» дослідник І. Білас [1]. Це постанови та рішення вищих радянських і партійних органів, які регламентували виселення з регіону осадників, лісників, біженців та інші контингенти населення. Механізми реалізації прийнятих рішень на місцях розкривають доповідні записки керівників обласних УНКВС. Про масштаби депортацій свідчать уміщені в збірнику статистичні матеріали відділу спецпоселень ГУЛАГу НКВС. Частково опубліковані тут архівні матеріали висвітлюють і сталінську політику масових примусових виселень повоєнного періоду, об'єктом якої, зокрема, стали родини учасників ОУН-УПА.

Розкриваючи крізь призму документальних матеріалів складні процеси радянської західних областей України впродовж 1939–1941 та 1944–1953 рр., активну боротьбу тоталітарного режиму із загонами ОУН-УПА, питання примусових міграцій населення висвітлюють також збірники документів «Правда про «золотий вересень» 1939-го» [15], «Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.» [13], «ОУН – УПА в роки війни» [14], упорядковані відомим українським істориком В. Сергійчуком. Віднайдені вченим у Центральних державних архівах громадських об'єднань, вищих органів влади й управління України документи розкривають діяльність республіканських та обласних партійних органів, республіканського наркомату внутрішніх справ і його структурних підрозділів щодо утвердження на території західних областей радянської влади. Подані в збірниках постанови політбюро ЦК КП(б)У, інформації, доповідні записки, довідки, звіти, повідомлення секретарів обласних комітетів партії, довідки НКВС УРСР про результати боротьби з бандитизмом характеризують усі ті репресивні засоби, які використовувалися з метою ізоляції небезпечних для радянської влади груп населення. Аналіз документів доводить, що масові виселення розглядалися партійними керівниками одним із найбільш дієвих засобів досягнення поставлених завдань. Партійні й радянські функціонери не лише виконували та перевиконували рознарядки, які спускалися їм згори, а й у своїх зверненнях неодноразово просили дозволу на активніше застосування депортацій. Частина документів розкриває численні порушення та зловживання владою в процесі проведення виселенських акцій, які тягнули за собою не лише розкрадання майна виселенців, але й людські жертви.

Інформативні матеріали містить «Літопис нескореної України», збірник документів, виявлених членами редакційної колегії Я. Лялькою, П. Максимуком, І. Патером, Ю. Сливкою в архівах Львова, Києва, Москви, Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка [6]. Зокрема, це постанова РНК, інструкція й положення НКВС про спецпоселення та трудове облаштування осадників, доповідна записка Л. Берії про умови праці й проживання виселенців. Ширше висвітлені в збірнику проблеми повоєнних депортацій. Так, у доповідній записці МВС СРСР, інформації заступника голови РНК СРСР підбито підсумки проведення виселення із західних областей України сімей оунівців у жовтні 1947 р., яке стало найбільш масовим. Документи Дрогобицького облвиконкому вмістили статистичні матеріали щодо виселення селян, які не вступили до колгоспів, та куркульських родин (1949, 1951 рр.). За допомогою низки документів упорядники збірника розкрили механізм прийняття рішення про залишення на вічне поселення воїнів ОУН-УПА та їхніх сімей.

Депортаційну політику тоталітарного режиму на західноукраїнських землях розкривають не лише документи радянських і партійних органів влади, уміщені у збірнику, а й інформація УГВР про більшовицький терор на українських землях (серпень 1948 р.), у якій, окрім інших, наводяться зведені дані про вивезення до Сибіру мешканців з окремих районів західних областей України.

З опублікованих джерел слід відзначити й працю «Чорна книга України» (упорядник – Ф. Зубанич), присвячену висвітленню злочинів комуністичного режиму в республіці [18]. Значна підбірка документів книги (довідні записки секретарів обкомів КП(б)У) висвітлює організаційні заходи, хід, масштаби жовтневої 1947 р. депортаційної операції, характеризує ставлення населення до цієї репресивної акції. З інформації міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, яка увійшла до

збірника, дізнаємося про функціонування на території західних областей України дев'яти спеціальних збірних пунктів для виселенців. Про використання виселень у якості «ответных мер» на «банд-прояви» українських підпільників свідчать численні довідки секретарів обкомів КП(б)У, подані в книзі. Депортаційну політику тоталітарного режиму характеризують і списки куркульських господарств, що склалися партійними органами на місцях із метою виселення.

Одним із найбільш цінних видань історичних джерел із досліджуваної проблеми є тритомна праця львівських учених (Ю. Сливки, І. Біласа, В. Голяка, М. Ковальчука, М. Литвина, Я. Ляльки, О. Луцького, П. Максимука, К. Науменка, І. Патера, О. Сасюка) Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.» [3]. Перший том збірника документів умістив особові справи родин, примусово виселених у лютому 1940 р., оперативні плани НКВС УРСР щодо виселення осадників і лісників, плани виділення оперативних працівників, радпартактивістів для проведення лютневої депортаційної акції, доповідні записки обласних УНКВС про хід операції, інформації начальника Львівської залізниці про відправку спецпереселенців. Названі та інші документи характеризують три депортаційні операції, проведені радянською владою на теренах західних областей України впродовж 1940 р.

Значна кількість документів першого й другого томів збірника присвячена українсько-польському трансферу населення 1944–1946 рр., примусовому виселенню українців із Закарпаття. Разом із тим уміщені тут матеріали (інструкції НКВС УРСР про засади та порядок організації заслання родин членів ОУН-УПА, директивні вказівки-роз'яснення НКВС СРСР щодо кількості населення, яке підлягало виселенню, довідки НКВС УРСР про кількість виселених родин оунівців) характеризують і політику тоталітарного режиму щодо українського національного підпілля в 1944–1945 рр., реалізація якої в регіоні значною мірою ґрунтувалася на використанні з-поміж інших репресивних засобів і масових насильницьких виселень.

Документи другого тому збірника охопили період 1946–1947 рр. Це списки населених пунктів із вказівкою кількості визначених для виселення у віддалені місця Радянського Союзу сімей «бандитів» та куркулів, матеріали на виселення родин учасників визвольних змагань, які затверджувалися на рівні обкомів КП(б)У, довідки про проведені радянськими й партійними органами заходи з виселення, постанови ради міністрів УРСР і ЦК ВКП(б) із питань виселення родин учасників ОУН і УПА. Указані документи дають змогу визначити масштаби повоєнних депортацій, з'ясувати механізми підготовки та проведення таких репресивних акцій. Окремі з доповідних записок секретарів обкомів КП(б)У містять цінні дані щодо політичних настроїв населення, його негативної реакції на насильницькі дії влади. Документи інформують про технічний бік депортаційних операцій, дають уявлення про зміст і форми роботи різних інституцій та установ. Частково документи збірника характеризують становище спецпоселенців, їх чисельність і райони розселення, напрями зайнятості в галузях народного господарства.

Крізь призму людських доль на насильницькі переселенські операції дають змогу подивитися вміщені в третьому томі збірника спогади тих виселенців, яким, незважаючи на страшні випробування, усе ж удалося вижити. Спогади, унаслідок особистого ставлення учасників до подій, що відбуваються, є специфічним джерелом, яке не виключає суб'єктивності висвітлення минулого. Однак при всій своїй суб'єктивності вони дають можливість виявити рівень впливу депортаційних акцій на долю людей, їхнє ставлення до того, що відбувалося.

Невідомі документи з архівів спеціальних служб вмістив збірник «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття», підготовлений до друку спільними зусиллями українських і польських дослідників (Ю. Шаповал, Є. Тухольський) [12]. Однак лише окремі з них стосуються депортаційної політики сталінізму, висвітлюючи реакцію польського підпілля на виселення поляків у 1940–1941 рр., зміни в долі польських громадян – спецпоселенців після підписання 30 липня 1941 р. у Лондоні польсько-радянської угоди (договір Сікорського – Майського).

Розкриваючи політику радянської влади в національній сфері, матеріали збірників «Національні відносини в Україні ХХ ст.» [8], «Національні процеси в Україні: історія і сучасність» [9] частково торкаються й питань репресивних міграцій. Збірник «Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці» окрім спеціальних документів, присвячених депортації з Кримського півострова цілих народів, умістив і урядові та партійні документи загального характеру, дія яких поширювалася на всіх спецпоселенців, у тому числі й на так званий контингент «оунівців» [4].

Значну цінність для дослідження проблеми мають публікації документів, здійснені в останні десятиліття російськими вченими. Відкриття спецфондів Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади й органів державного управління СРСР, доступ до документів, що тривалий час зберігалися під грифом «цілком таємно», «розголошенню не підлягає» дало змогу дослідникам розпочати роботу з формування широкодоступної інформаційної бази вивчення масових депортацій.

Першим виданням такого тематичного спрямування став збірник документів «Депортации народов СССР (1930-е–1950-е годы)» [2], упорядкований науковцями Інституту етнології та антропології РАН (1992). Розкриваючи механізм підготовки й проведення виселень цілих народів, масштаби депортаційних акцій, характеризуючи регіони розселення спецпоселенців, уміщені в ньому матеріали частково висвітлили і чисельність таких контингентів депортованих, як «оунівці» й родини куркулів із західних областей України, їх використання за галузями народного господарства, розселення в республіках, краях і областях СРСР.

На початку 90-х рр. XX ст окремі підбірки архівних матеріалів, які супроводжувались науковими коментарями відомого дослідника проблем депортацій народів СРСР М. Бугая, з'явилися на сторінках часописів «История СССР», «Источник» [7; 11; 16].

Якісно нового рівня висвітлення проблем депортацій народів СРСР набуло з виданням у 1992 р. М. Бугаєм збірника документів «Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»» [5], до якого увійшли матеріали «Окремої папки Сталіна», постанови РНК, ЦК ВКП(б), відомче листування центральних і місцевих органів влади, інструкції, довідки, багатий статистичний матеріал. Досліднику вдалося виявити юридичні державні акти, на підставі яких проводилися примусові виселення народів і груп населення; документи, які характеризують процес адаптації переселенців на нових місцях, їх труднощі, утрати; дані про загальну чисельність депортованих, їх національних склад. Частина цих документів висвітлює підготовку й проведення депортацій польських осадників і біженців із західних областей України та Білорусії в 1940 р., правове становище спецпереселенців, містить статистичні дані щодо кількості різних контингентів депортованих та їх розподілу по регіонах країни.

Блоки документів, у тому числі раніше маловідомих, по кожному із репресованих народів містить збірник матеріалів «По решению правительства Союза ССР...», упорядкований М. Бугаєм і О. Гоновим [10]. Окремі розділи книги присвячені полякам, переселенням з України й частково стосуються західних областей республіки. Це документи вищих радянських і партійних органів, накази НКВС СРСР, інформаційні довідки, що направлялися в ЦК партії під грифом «цілком таємно».

Великий корпус первинних (архівних) і вторинних (літературних або бібліографічних) джерел про етнічні депортації в СРСР представлений російськими дослідниками І. Поболем та П. Полянком у документальному збірнику «Сталинские депортации. 1928–1953». Друга частина видання «Этнические депортации начала второй мировой войны» вмістила майже 100 документів, які висвітлюють підготовку, механізми проведення та масштаби депортацій колишніх польських громадян із анексованих районів східної Польщі напередодні радянсько-німецької війни. До книги увійшли директиви, телеграми, довідки НКВС, постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У з питань виселення членів сімей оунівців (1946–1948 рр.), спецвиселенців (1951 р.), а також деякі сумнівні документи про депортації, сфальсифіковані пропагандистами Третього рейху [17].

Документи російських архівів, які розкривають долю польських громадян, депортованих у 1940 р. із західних областей України і Білорусії, увійшли до збірок, присвячених Катинській проблемі, що вийшли друком у Республіці Польща [19].

Таким чином, українськими, російськими і польськими дослідниками в останні десятиріччя проведена значна археографічна робота, результатом якої стало видання низки збірників документів із питань примусових переселень населення західноукраїнських земель у 1939–1951 рр. Уведення до наукового обігу нових джерел, їх аналіз та інтерпретація дають змогу розкрити сутність та особливості депортаційної політики, яка використовувалася тоталітарним режимом для радянзації західних областей України.

#### *Список використаних джерел та літератури*

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. Документи та матеріали / І. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.

2. Депортации народов СССР (1930-е – 1950-е годы). Ч. 1. Документальные источники Центрального государственного архива Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления (ЦГАОР) СССР. Материалы к сер.: Народы и культуры. Вып. XII / сост. О. Л. Милова. – М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1992. – 353 с.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : док., матеріали, спогадит : у 3-х т. Т. 1. 1939–1945 рр. – Львів : Жовк. книжк. друк. вид-ва ОО Василян «Місіонер», 1996. – 752 с. ; Т. 2. 1946–1947 рр. – Львів : Жовк. книжк. друк. вид-ва ОО Василян «Місіонер», 1998. – 540 с. ; Т. 3. Спогади. – Львів : Ін-т українознав. НАНУ, 2002. – 400 с.
4. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. док. (1941–1998). – К. : Абрис, 1999. – 176 с.
5. Иосиф Сталин – Лаврентию Берию: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии / вступ. ст., сост. и послесл. Н. Ф. Бугай. – М. : Дружба народов, 1992. – 286 с.
6. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / ред. кол. Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер, Ю. Сливка та ін. – Львів : Просвіта, 1993. – Кн. 1. – 798 с.
7. Мероприяття по выселению являлись чрезвычайной мерой // Источник. – 1996. – № 1. – С. 137–139.
8. Національні відносини в Україні ХХ ст. : зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1994. – 558 с.
9. Національні процеси в Україні: історія і сучасність : док. і матеріали : довідник : у 2 ч. / упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – Ч. 2. – 704 с.
10. «По решению правительства Союза ССР...» (Депортация народов: документы и материалы) / сост. : Н. Ф. Бугай и А. М. Гонов. – Нальчик : Эль-Фа, 2003. – 927 с.
11. «Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений...»: Л. Берия – И. Сталину / сост. Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 143–160.
12. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Польське підпілля 1939–1941. Т. 1. Львів–Коломия–Стрий–Золочів / упоряд. Зузанна Гайовнічек, Петро Кулаковський, Малгожата Купецька, Юрій Шаповал, Єнджей Тухольський. – Варшава ; Київ : [б. в.], 1998. – 1039 с. ; Т. 2. Переселення поляків та українців 1944–1946 / гол. наук. ред. Єнджей Тухольський, Юрій Шаповал. – Варшава ; Київ : [б. в.], 2000. – 1008 с.
13. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. : нові док. і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 941 с.
14. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 496 с.
15. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го / В. Сергійчук. – К. : Укр. вид. спілка, 1999. – 128 с.
16. 40–50-е годы: последствия депортации народов: (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) / публ. подгот. Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 122–143.
17. Сталинские депортации. 1928–1953 / под общ. ред. акад. А. Я. Яковлева ; сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М. : МФД «Материк», 2005. – 904 с.
18. Чорна книга України : зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича ; передм. В. Яворівського. – К. : Вид. центр «Просвіта», 1998. – 784 с.
19. Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Tłumaczenie dokumentów: Wojciech Materski. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992. – 183 s. ; Ukraiński ślad Katynia. Opracowanie Zuzanna Gajowniczek / wstęp. Jędrzej Tucholski. – Warszawa : Ministerstwo spraw wewnętrznych, 1995. – XXII s. + 272 s.

*Володимир Зиль*

## **До питання про демографічні наслідки Другої світової війни на Волині**

У статті проаналізовано складність дослідження демографічних наслідків Другої світової війни на Волині з огляду на відсутність конкретних статистичних даних. Особливе значення має питання мобілізації: щодо складу яких військових формувань вона здійснювалася, кількісний, віковий, національний склад мобілізованих та демобілізованих. Наслідком продовження дослідження може бути отримання достовірних даних про кількість утрат у Другій світовій війні на Волині.

**Ключові слова:** Друга світова війна, мобілізація, демобілізація, демографія, статистика.